

Kelam İlminin Doğuşu ve Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Sünnet Geleneğindeki ve Eş'arîlik'teki Yeri

Yrd. Doç. Dr. Salih Aydın

Süleyman Demirel Üniversitesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Hiç şüphesiz asr-ı saâdet döneminde diğer ilimler gibi, kelam ilmi de konuları ve metodu belirli, müstakil bir disiplin olarak henüz ortaya çıkmamıştı. Kur'an ayetleri ortaya çıkan itikadi ve amelî ihtiyaçlara göre peyderpey iniyor (esbâb-ı nüzûl), problemler Hz. Peygamber'e götürülüp (esbâb-ı vürûd) çözüm aranıyordu. Sahabenin iman konularında sorular sormaları ve bu hususlarda duydukları şüphelerden rahatsız olmaları, Hz. Peygamber'in de onları, "*İşte bu imanın ta kendisidir.*" şekliyle temin etmesi, daha o zamandan bu konularda ihtiyacın doğmaya başladığını, kelam disiplininin doğuşuna doğru yürüyecek düşüncenin harekete geçtiğini göstermektedir. Aynı zamanda diğer disiplinler gibi kelam disiplini de öz toplumsal ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları İslami usullerle karşılama ve cevaplandırma gayretinden doğmuş olup, sadece dış amillerin tesiriyle ve diğer kültürlere imrenilerek inşa edilmiş değildir. Muhammed İkbal'in dediği gibi, herhangi bir bölgedeki

bir olgunun zuhurunu sadece dış amillere dayandırarak, dâhilî sebepleri ihmal etmek doğru değildir. İnsanlar üzerinde etki eden herhangi bir düşünce onlara tam ulaşmadan değer kazanamaz. Haricî bir amil onu uyan-
dırabilir, fakat inşa edemez.¹

İslam düşüncesinin ve kelami düşüncenin menşei ve kaynakları hakkında; bu düşüncenin Kur'an ve sünnetten doğduğunu ve "hiçbir dış kaynaktan etkilenmediğini" ifade eden bir tür aşırı görüşler olmuştur. Bu anlayış bunu, kendince İslami bulduğu görüşler dışındaki görüşleri inkâr ederek ve İslam dışılığını ilan ederek yapmaya kalkmıştır. Diğer aşırı uçta ise bazı oryantalistler, XIX. yüzyıldaki üstün ırk teorilerinin de etkisiyle, İslam düşüncesinin kaynağını tamamen birtakım dış etkenlere bağlamak istemişlerdir. Onlara göre iyi olan hiçbir şey Doğululardan gelemez.² Oryantalistlerin birçoğu, Peygamber (s.a.v.)'in dinî problemlerde akli kullanmayı açıkça yasakladığını düşünmektedirler. Çünkü Allah'ın varlığı asla kanıtlanamaz. Böyle olduğu için akli kullanmak Kur'an'ın öngördüğü asıl prensip değildir.³ Victor Cousin; İslam'ın despotizm ve dogmatizmden ibaret olduğunu ve bilimsel ve felsefi hiçbir varlığının olmadığını,⁴ Ernest Renan ise Semitik ırkın Aryan ırkından aşağı bir ırk olduğunu, dolayısıyla da felsefe ve bilim üretemeyeceğini söylemiştir.⁵ Aynı şekilde H. A. Wolfson gibi birçok oryantalist ise kelamın kaynağının kilise babalarının düşünceleri ve Yunan felsefesi olduğunu ifade etmişlerdir.⁶ Ignaz Goldziher, "İslam kelamının ilk iki asırda tartıştıkları kelami sorunların özellikle Suriye kaynaklı Şark kilisesinin ve Hristiyan fırkalarının arasında tartışılmış akidevi sorunların etkisinde kaldığını ispat etmek mümkündür." der.⁷ Max Horten İslam tasavvufunun kaynağını Hinduizm ve kadim İran dinlerine bağlarken, Kaufmann gibi oryantalistler ise Yahudi-Hristiyan geleneğinde görmektedir. W. M. Watt ise helenizmin İslam düşüncesi üzerinde

İMAM EŞ'ARÎ'NİN HAYATI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Keskin
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İslam Mezhepleri Tarihi
Anabilim Dalı

İslam ekonomik, kültürel, sosyal, siyasi, itikadi, amelî, velhasıl insan hayatının bütün alanlarına hitap eden bir dindir. Bu yüzden ümmetin âlimleri İslam'ın her yaşam alanına hitap eden yönlerini açıklama ve tatbikini sağlamaya yönelik çabalar içinde olmuşlardır. İslam âlimlerinin bu gayretleri neticesinde yaşamın bütün alanlarına ışık tutan, vahyi esas alan ve vahye dayanan, fakat insani olan, aynı zamanda insan medeniyetine inanılmaz katkılar sunan devasa bir düşünce geleneği oluşmuştur. Bu düşünce geleneği İslam düşünce geleneğidir.

İslam düşünce tarihinin en önde gelen simalarından biri şüphesiz İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Aynı zamanda kendi ismine atfen anılan Eş'arî mezhebinin de kurucusudur. Bugün İslam dünyasının kahir ekseriyeti Ehl-i sünnet mezhebine mensuptur. Hem takipçileri açısından hem de İslam düşüncesindeki ağırlıkları açısından bu mezhebin en büyük fırkalarından biri Eş'arîlik'tir. Eş'arî'nin ortaya koyduğu temel düşünceler etrafında

şekillenen ve teşekkül eden Eş'arîlik doğduğu tarihten beri bazı iniş ve çıkışlarla da olsa etkinliğini devam ettirmiş ve ettirmeye devam eden bir mezheptir.

İslam dünyasında ve düşüncesinde bu denli söz sahibi olan Eş'arîliği anlamının yolu şüphesiz mezhebin kurucusu olan ve hemen hemen mezhebin temel ilkelelerinin tümünü belirlemiş olan İmam Eş'arî'yi anlamaktan geçer. Bundan dolayı "İmam Eş'arî'yi anlamak Eş'arîliğin düşünce sistemini anlamaktır." denilirse abartılmış olunmaz.

EŞ'ARÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYASİ, İÇTİMAİ VE DİNİ ORTAM

İnsan zamandan soyutlanmış bir varlık değildir. Kişinin düşünce yapısını en çok etkileyen ve oluşumunda en çok katkı sağlayan unsur şüphesiz çevredir. Çevre faktörü zamansal ve mekânsal öğelerden teşekkül eder. Aslında insan aklı ve zihni, zamansal ve mekânsal sınırlar içinde yer alan varlıkları kendi zaman ve mekânına bağımlı olarak algılar ve yorumlar. Klasik tabirle herkes "ibnü'z-zamandır". Bu nedenle, İmam Eş'arî'yi daha iyi anlamak için onun yaşadığı dönemin hem siyasi ve içtimai ortamının hem de dinî ortamının bilinmesi gerekir.

Siyasi ve İçtimai Ortam

Eş'arî'nin yaşadığı dönem (260-324/874-936) Abbâsî halifesi el-Mu'temî'ten başlayıp er-Radî'nin ilk yıllarını da kapsayan ve toplam altı halife dönemini içeren bir süreyi teşkil eder. Dolayısıyla Eş'arî'nin hayatının tamamı Abbâsîlerin ikinci döneminde geçmiştir.¹ Bu nedenle dönemin sosyo-politik ve kültürel yapısı Eş'arî'nin hem

İMAM EŞ'ARÎ, MEZHEBİ VE MEZHEBİN ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİ

Prof. Dr. Çağfer Karadaş
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İMAM EŞ'ARÎ'NİN HAYATI

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, 260/874 yılında Irak'ın ilim merkezlerinden biri olan Basra'da doğdu. Sahabeden Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin soyundandır. Küçük yaşta babasını kaybeden Eş'arî erken denebilecek yaşına rağmen Zekeriyâ b. Yahya es-Sâcî'den hadis dersleri okudu. Eş'arî'nin esas hocası üvey babası olarak da geçen Ebû Ali el-Cübbâî'dir. Basra Mu'tezile okulunun en önemli temsilcilerinden olan Cübbâî kendi oğlu Ebû Haşim ile birlikte Eş'arî'yi Mu'tezile anlayışı doğrultusunda eğitti.

Eş'arî yaklaşık kırk yaşına kadar Mu'tezile çevrelerde bulundu ve iyi bir eğitim aldı. Dönemin Mu'tezile âlimleri içinde iyi bir yeri vardı. Ancak bulunduğu yer onu tatmin etmedi ve zihninde sorular belirmeye başladı. Zihninde beliren sorulara cevap aramaya başladı. Mu'tezilî çevrelerin verdiği cevaplar onun için yeterli gelmeyince dışarıya yöneldi. Ehl-i hadis grubu o dönemde çok etkiliydi. Ehl-i hadis grubunu bu dönemde Hanbelîler temsil etmekteydi. Ancak yine o dönemde henüz oluşum sürecinde olsa

bile Sünni kelimeler hareketi söz konusuydu. Bu hareketin en önemli temsilcisi de İbn Küllâb el-Basrî idi.

Eş'arî ilk planda Hanbelilere yaklaşmakla birlikte zihnindeki sorulara orada cevap bulamadı. Zaten dönemin Hanbelî şeyhi Berbeharî'den de beklediği yakınlık ve ilgiyi göremedi. Bunun üzerine İbn Küllâb'ın önder kabul edildiği Küllâbiye anlayışına doğru kaydı. Her ne kadar o, Basra Camii'nde Mu'tezile'den ayrılıp Selef inancı tarafına intikal ettiğini açıklamışsa da, zaman içinde benimsediği bu ilkeler ile kelam metodunu buluşturmaya yöneldi.

Eş'arî'nin bu yönelişi kendi sistemini kurmasını beraberinde getirdi. Zaman içinde o, çeşitli grup ve mezheplerden insanların teveccüh odağı olmaya başladı. Onun Mu'tezile'den kopup Ehl-i sünnet tarafına yaklaştığı tarih yaklaşık olarak 300/912 yılına tekabül eder. Bu dönem İslam dünyasında fikri canlılığın zirvede olduğu yıllardır. Mu'tezile'nin nispeten zayıfladığı, buna karşılık Ehl-i hadisin en güçlü temsilcisi konumunda bulunan Hanbelîlerin güç kazandığı bir zamandır.

Eş'arî dönemi İslam düşünce tarihi içinde çok önemli isimlere de sahne olmuştur. Ünlü müfessir ve tarihçi Ebû Cerir et-Taberî, Hanefîlerin Mısır imamı Ebû Ca'fer et-Tahavî, Mâtürîdiyye mezhebinin imamı Ebû Mansur Mâtürîdî, ünlü sufi Hüseyin b. Hallac bunlardan birkaçıdır.

Basra'da yetişen ve birçok öğrenci yetişmesine vesile olan Eş'arî, Bağdat'a intikal ederek ders ve tedris faaliyetine bu yeni ikametgâhında devam etti. Yukarıda geçtiği gibi Hanbelî âlim Berbeharî ile görüşme ve ondan istifade etme talepleri boşa çıkan Eş'arî, Bağdat'ta bağımsız faaliyet yürüttü. Yetiştirdiği öğrenciler ve diğer mezhep mensupları ile yaptığı münazaralarda büyük bir şöhret kazandı.

EŞ'ARİLİK VE DİĞER KELAMİ MEZHEPLER

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kalaycı
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

SÖYLEM-MUHATAPLIK İLİŞKİSİ

Mezhepler bireysel düzeydeki farklılaşmaların zamanla kurumsallaşması neticesinde oluşan toplumsal yapılarıdır. Bu oluşum süreci, odağında insanın yer aldığı, bununla birlikte sadece insanla mukayyet olmayan ve heterarşik bir ilişki içerisinde din, siyaset ve kültür gibi pek çok hususun eşlik ettiği çok yönlü bir süreçtir. Bir mezhebin oluşum sürecinin üç temel ivmesi bulunmaktadır: İlki tarihin akışını dikey olarak kesen bir eylemdir; bu bir devrim şeklinde olabilir veya karizmatik bir liderin ortaya çıkışı şeklinde olabilir. İkincisi aynı değerleri paylaşan veya ortak kabuller etrafında birleşen bir insan toplamını ifade eden grup bağlılığıdır. Üçüncü ise grup içinde ve dışında tartışma veya diyalog yoluyla şekillenen kümülatif bir etkileşimdir. Bunlardan ilki çoğu kez birden gelişen olaylardır; bu bakımdan genellikle kontrolsüzdür ve hızlı bir değişim sürecini bünyesinde barındırır.¹ Tıpkı suya atılan bir

taşın oluşturduğu dikey harekete benzer; taşın bırakıldığı yükseklik su üzerinde oluşan hareketi nasıl etkiliyorsa, kökleri eskilere giden hızlı değişimler de o kadar geniş etki bırakır ve kalıcı hâle gelir. Grup bağlılığı bu dikey hareketin etrafında oluşan halkayı ifade eder. Bu, ilk ivmenin tersine yatay bir gelişim çizgisine sahiptir ve oluşum süreci daha uzun sürer. İlkinin derinliği ne kadar fazla ise bunun yayılışı o kadar hızlı ve kalıcıdır. Kümülatif etkileşim ise taşın oluşturduğu yatay dairelerin başka unsurlarla çarpışmasıdır. Çarpışan dalga ya tümüyle kaybolmakta ya da doğrusal olmayan bir şekilde zikzaklar çizerek başladığı noktaya yönelmektedir. Kümülatif etkileşim olarak değerlendirilen bu ivme, mezhebin muhataplık ilişkileri üzerinden kendi söyleminin inşa olduğu ve kendine özgü dinî metinlerinin oluşturulmaya başlandığı süreçtir. Diğerleriyle kıyaslandığında en uzun süren, ancak bir mezhebi gerçek anlamda var eden bu ivmedir.

Dinî hareketler, yalıtılmış hâlde tanımlanamayan, fakat ancak diğer sınıflarla ilişki içinde ortaya çıkan toplumsal ve kültürel oluşumlardır.² Mezheplerin fikrî söylemlerini belirleyen şey, ağırlıklı olarak taşıyıcılarının muhatap olduğu veya karşılaşp yüzleşmek zorunda kaldıkları ötekilerdir. Söylem başkasının olduğu yerde kurulmaya başlanır. Bu yüzden söylem hakikati sınırlayan, ancak bundan belki de daha fazla zorlayan bir işlev görür. Bu nedenle mezheplerin içinde buldukları bağlamdan yalıtılmış bir şekilde tanımlanmaları mümkün değildir. Bu husus, mezheplere veya dinî hareketlere yalıtılmış gerçeklikler yerine, diyalektiksel ilişkiler kümesi olarak bakmayı ve diyalogun bütünlüğünü merkeze almayı gerektirir. Bu makalede Eş'arîlik bu türden bir perspektiften hareketle ve tarihsel süreçte sahip olduğu muhataplık ilişkileri üzerinden bir okumaya tabi tutulmuştur.

EŞ'ARİLİĞE GÜNÜMÜZDE GETİRİLEN ELEŞTİRİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Prof. Dr. Hüseyin Aydın
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Öğretim Üyesi

GİRİŞ

İslam dünyasında farklı kelami ekollerin ortaya çıkması müspet bir şeydir. İslam akıl dinidir ve akıl yürütmenin doğasında ihtilaf etme vardır. Mu'tezile olmasaydı Ehl-i sünnet kelamı da bu denli gelişemezdi. Mu'tezile bilinmeden klasik kelimelerin tartışmalarının çoğunluğu doğru bir şekilde anlaşılabilir. Birbirine göre farklılıklar barındıran ekollerin meseleleri çözümlemeleri üzerinde hakemlik yapacak anlaşılabilir mezhepler arası ortak kıstaslar da bulunmamaktadır. Bunun sonucunda da pek çok alanda ortak doğrular değil, herkesin kendi doğruları bulunmaktadır. Hakikati araştıran, onu kaynağından bağımsız görmek durumundadır. Hakikati araştırırken "X şahsı ya da x ekolü söylediye doğrudur." gibi bir aksiyomla hareket edilemez. Zira İslam'da yegâne otorite Allah'tır. Kelam ilminin diyalektik karakteri ele alınan meselelere damgasını vurmuştur. Tarihsel tartışmaların gittiği yere kadar meseleleri sürdürmek arzu edilmeyen izlenimlerin doğmasına da neden olmuştur. Farklı coğrafyalarda ya-

şayan ve çok zorlu iletişim şartlarında yaşayan selefimiz çoğu zaman meseleleri birlikte müzakere imkânlarından mahrum kalmışlardır. Münazaralarda görüşünü destekleme söz konusu olduğunda insan çoğu kez birtakım varsayımlara gidebilir. Farklı bağlamlarda yapılan tartışmalardan iktibaslar yaparken tartışmanın bağlamının göz ardı edilmemesi gerekir. Hâlbuki tartışmalarda varsayımlara, aşırı ifadelere ve muhatabı ilzam etmek için her türlü kanıtlama yollarına başvurulabilmektedir. Mu'tezile ve Ehl-i sünnet kelimcileri genel olarak haber-i vahidi akide inşa etmede delil olarak görmezken, birbirlerini ilzam için kendi görüşlerini desteklediğini düşündükleri hadisleri sıhhatine bakmadan delil getirebilmektedirler. Zira tartışmalarda her türlü malzeme hasmı ilzam etmek için değerlendirilir.

Son dönemlerde kimi araştırmacılar Eş'arîlere yöneltilen eleştirilerin haklılığını ve hakikatini yeterince araştırmadan ikinci el kaynaklara (Eş'arîlik ile Mâturîdîliği mukayese eden risalelere) dayanarak eleştiriler getirmekte, diğer yandan bu eleştiriler hakikati aramaktan çok başka bir mezhebin (Mu'tezile yahut Mâturîdîlerin) görüşlerini doğrulama için kullanılmaktadır. Meta iddiaya göre Eş'arîlik İslam dünyasının geri kalmasının başlıca nedenidir, bu sebeple eleştirilmeyi peşinen hak etmektedir. Mâturîdîlerin görüşleri önce Eş'arîlerin yaklaşımından farklı hâle getiriliyor. Sonra da Eş'arîlerin görüşünü yanlışlama yoluyla haklılığını ortaya koymaya çalışılıyor. Mâturîdîlerin bir görüşünde isabet ortaya konacaksa pekâlâ bu kendi içinde de ispat olunabilir. Bu tebliğde farklı bir usul takip ederek görüşlerin sahiplerini isimleriyle birlikte zikredeceğim. Tebliğin tüm sorumluluğu bana aittir.

Kimi akademisyenlerce Mâturîdî'nin bize ulaşan eserlerinin hacminin Eş'arî'nin mevcut eserlerinin hacminden daha fazla oluşu bir efdaliyet olarak görülmektedir.